

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

2:52
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 37.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Остап Терлецький. W/39

МОСКВОФІЛИ Й НАРОДОВЦІ

в 70-их рр.

У ЛЬВОВІ, 1902.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

34 5/16

2152
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 37.

Відиовідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Остап Терлецький.

МОСКВОФІЛИ Й НАРОДОВЦІ

в 70-их рр.

*QGA

98- 4028

У ЛЬВОВІ, 1902.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки
у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

ПЕРЕДМОВА.

Шануючи память пок. товариша нашого дра Остапа Терлецького передруковуємо тут першу його публіцистичну працю, друковану в „Правді“ 1874 р. (стор. 708—717, 747—763) пз. „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці, замість справозданя з київської археологічної подорожі“. Хоча під закінченням сеї статі написано „Дальше буде,“ одначе пок. Терлецький не писав її далі. Між паперами його знайшли ся бруліони найбільшої частини сеї статі; в автографі вона має титул „Споминки з Київської подорожі“. Ми покористувались тими автографами в доповненнях до друкованого тексту статі, але вважали потрібним дати їй титул більше відповідний її змістови.

Яке значінє має статі О. Терлецького для нашого часу? Певна річ, характеристика галицько-руських партій, подана в ній, сьогодні не відіовідає фактичному становию і може хіба бути мірою того, на кілька від 1874 р. до тепер змінила ся структура тих партій, змінили ся їх програми й тактика. Алеж не слід забувати, що головна вага статі Терлецького лежала не в характеристиці партій, хоча наслідком його способу писання та характеристика займає найбільше місця. Кінцеві уступи статі показу-

ють виразно, що Терлецькому хотіло ся дати в тій статі немов profession de foi наймолодшої тоді генерациї, а властиво тої невеличкої групи, що гуртувала ся довкола нього у Відні і жила, можна сказати, його власними думками. Боротьба з галицько-руською рутиною та заскорюзлістю і в москвофільським і в народовецьким таборі, боротьба в імя європейської науки та її найновіших напрямів, ось що було основою тої статі. І власне в тій її частині містить ся не мало такого, що не перестаріло й сьогодні і оправдує передрук сеї статі.

Не місце тут вдавати ся в її критичний розбір; тепер, по 30 роках розвою всякому легко добачити її хиби. В своїм часі вона в кружках молодіжи робила велике вражінє, була першим актом оскарження против старших галицьких генераций, піднесеним не заграничними людьми, а власне Галичанином, до недавна горячим народовцем. Не знати, чи редакція „Правди“, надрукувавши два розділи статі (тай то остатній з уривком) не захотіла друкувати дальших, чи Остап знеохочений сам не захотів вести її до кінця.

Ів. Франко.

I.

Кілько ми в Галичині не пишемо і не говоримо про Росію! У всіх партій галицьких симпатія або антипатія до Росії, то одна із головних засад політичної програми, і коли одні від неї ждуть освободження народа із під тяжкого ярма домашніх ворогів, другі з відразою відвертають ся від неї, добачаючи в ній тільки томительку усіх прояв народньої і людської волі.

Ані одні, ані другі не потрудили ся одначе ніколи заглянути глибоше в ту Росію, чи справді від неї мож сподівати ся освободження народа, або чи справді вона тільки томителька усіх прояв народньої і людської волі. Кожда партія ограничувала свої стосунки до Росії тільки до того, що після свого політичного становища брала або одну догму або другу у свою політичну програму; більш їй до Росії не було ніякого діла. Після вибраної догми обговорювали ся і обговорюють ся усі російські справи: одні і ті самі справи

одна партія підносить до неба, а друга обкидує болотом.

А тим часом і одна і друга партія у своїх поглядах на Росію дуже далеко відійшла від об'єктивної правди і в зовсім неправдивім сьвітлі представляє собі російські відносини. І ті, що ждуть від Росії повторення месіяди, помилилися, і ті, що бачать у ній антихриста, теж помилилися. А з тих помилок вийшли в політичнім життю обох партій нові помилки, що мають дуже шкідливий вплив на політичне життя нашого народу в Галичині.

Обернім ся насамперед до поглядів москвофільської партії. — Члени москвофільської партії, сподіваючи ся кождей години, що Росія прийде зробити за них діло народного освободження, позакладали руки і майже нічого не роблять; вони з погордою дивлять ся на тих людей, котрі толкують про те, що ніяк не годить ся дармувати, позакладавши руки, коли із усіх боків домашні вороги давають темний нарід, запроваджують панські і жидівські порядки і відбирають у него останній кавалок землі.

Хочби навіть ті надії мали яку небудь реальну підставу, то всеж воно великий гріх політичний, на користь якогось

заграничного протектора зрікати ся всякої ініціятиви в домашнім політичнім життю. Пасивність із політики може дуже швидко перейти у пасивність із привички; а коли яка партія, раз своє політичне життя піддасть під чужу контролю, хочби навіть під контролю найщиршого прихильника, то нехай вона не сподіваєть ся, що зможе коли-небудь стати чинним фактором у не-настанних політичних перемінах свого народа, або що вона як-небудь зможе причинити ся до піднесеня того народа, для якого зрєкла ся самостійного мисленя і діланя.

Але москвофільська партія в Галичині зрєкла ся самостійного мисленя і діланя, не знаючи навіть, на що і для кого його зрікаєть ся. Вона з самого початку свого існованя дуже мало мала того, що назитаєть ся політичним розумом; складаючи ся з людей несамостійних, що вийшли з під старої поліцейської системи образованя, вона не мала найменшого розуміня про те, що значить провадити самостійну раціональну політику народню, і навіть не догадувала ся, що помочи для народа треба шукати в самім народі і совісною роботою видобувати з самого народа ті сили, які-б ему дали можливість

оперти ся шкідливим впливам сильного ворога. Коротко сказати: вона від самого початку свого існування провадила політику крайного непотизму, і ми дармо шукалиб хоч одної якої небудь праці, про котру би можна сказати, що члени москвофільської партії самостійно її передумали і самостійно зробили. Вони „борили ся“ з Поляками, але тільки за помічу правительства; вони хотіли закладати народні школи, але тільки за помічу правительства; вони багато говорили і політукували у соймі і радї державній, але говорили і політукували тільки так, як того хотіло правительсто. При кождїй нагодї і при кождїй справі, в якій їх голоси нераз рішали, вони не питали ся, чоґо хочуть народні інтереси і як би своє вигідне положенє мож використати на користь народа, але питали ся тільки, чоґо правительство від них хоче. Замість стояти на сторожі народних інтересів, вони пішли у правительственні лакеї.

А тимчасом лакейська політика, політика крайного сервілізму, крайної негідцїі свого „я“, не тільки не приносить ніколи ніякої користи для партії, але приносить їй несказану шкоду, бо затруває всякі накорінки здорової народньої

політики, бо відбирає силу і розум для самостійного діланя і відучує від виробленя самосвідомости в собі і в народі.

Воно-б іще нічого, як би москво-фільська партія в Галичині могла була задержати на стільки самостійности в собі, щоб могла при першій невдачі, яку мусіла спровадити така політика, пізнати її шкідливість, як би в ній задержалась була хоч крихітка критичного зміслу, твердого погляду на світ і на людей. Тоді невдача могла-б більш причинити ся до відродження народа, як найкрасші придбання протекційної політики, бо вона всю енергію партії кинула-б у противну сторону, в сторону провадження здорової, раціональної політики народної.

Тільки шкода сподіватись від сліпого, щоб він ішов простою дорогою, коли сліпаючи ковтне головою об камінь; він якраз повернеть ся у другу сторону, і доти буде йти другим боком, доки і там не ковтне де-небудь головою. І се нікому дивно не стане; на те він сліпий, щоб раз-у-раз ковтати ся.

Коли одже правительство, погравши пару років зі старими дітьми, покинуло їх і обернуло ся зі своєю помічю і симпативю у панську сторону, вони повер-

нули ся прямісінько у противний бік шукати другого помічника і покровителя, що робив би за них діло народного освободження. Легко догадати ся, чому вони зі своєї невдачі не витягнули такої науки, яку на їх місци кождий твердий політик повинен був витягнути: покинути дотеперішний спосіб провадження народних справ і взяти ся до тихої, органічної роботи коло народньої просьвіти. Вони не уміли мислити і не мали коли навчити ся мислити, бо за них мислило і робило правительство; і всю свою роботу після великої невдачі вони ограничали тим, що собі винайшли другого такого, щоби за них мислив і робив.

Сей другий помічник, то... Росія. Прошу не сьміяти ся; москвофільська партія справді думала, що Росія заступить їй місце няньки і що вона абсолютно прийме на себе ту ролю, яку до недавна з таким майстерством грало централістичне правительство Шмерлінґа.

І справді — багато було говорено і писано про те, що Росія вступить ся за покинуту німецькою політикою, москвофільську партію, і що її інтереси найдуть собі в Росії теплу оборону. Особливе у Гали-

чині чутка та наробила була дуже багато галасу і неспокою.

Тай із Росії доходили у Галичину вістки, з яких москвофільська партія робила собі великі надії: Російські газети, що в очах Галичан усіх народностей і політичних партій репрезентували погляди правительства і всеї образованої Росії, говорили отверто, що треба москвофільську партію приймати під опіку Росії, що її треба матеріяльно і морально підперти у нерівній боротьбі.

І хоч тепер Поляки, діставши у свої руки Галичину, почали впроваджувати всюди свої порядки, хоч усе те, що випрошено було у давнього централістичного правительства за покірну службу, нові правителі відобрали, хоч положенє народа погіршило ся до крайности, — москвофільська партія не тільки не тратила надії, але навіть почала сьміливіше виступати наперед. Аджеж за її плечима стояла Росія — а хто тому не хотів вірити, той міг про те переконатися із „Моск. Вѣдомостей“ або з „Голоса“.

І коли вона перше дбала дуже мало про потреби народа, то тепер зовсім покинула про них журити ся, бо і чого їй було турбувати себе такими справами,

коли вже хто иньший почав дбати про прибитий нарід, коли найшов ся єму могучий протектор.

А тим часом нікому в Галичині і в думку не прийшло спитати ся, хто отсе та Росія, що так швиденько поквапила ся заявити свої симпатії для збитої з глузду москвофільської партії.

А як би хто був тоді зміг доглянути ся до російських відносин, то певне не підняв ся би був такий великий галас із-за тих тенденційно виголошуваних симпатий, не зужило би ся було стільки сил на завзятушу полеміку проти москвофільської партії і її опікунів, і ми сьогодні не потребували би стидати ся того, що ми за ласкою наших старих пошили ся в дурні і скажену шапку славянофільських самодурів держали за всю Росію.

Усі ми у Галичині думали, що по за плечима москвофільської партії стоїть Росія, — а сама москвофільська партія найбільше вірила в те. І та віра підтримувала її існуванє і її силу. І на тій вірі кладені були найдивачнійші пляни народньої будучности; для неї видало ся все те, що тиха праця совісних робітників зробила була для свого народа гарного, доброго і пожиточного; все, до чого липло

кожде щироруське серце в Галичині, що становило найкрасші спомини відродження нашого народа, пішло на сьміх і на поталу, бо виходило просто з рук народа, і з усього того віяв простий хлопський дух.

Аджеж прийти мав незабавки могутий протектор, освободитель і треба було для него прилагодити ся. Він мав принести иньші руські спомини і иньший руський дух мав зійти на москвофільську партію, а за її помічу на увесь галицько-руський народ. Треба було до того часу упорати ся якнебудь з домашними пенатами.

З домашними пенатами упорала ся якнебудь москвофільська партія. Тепер у Галичині рідко мож найти такого чоловіка письменного, щоби не стидав ся своєї хлопської мови, своїх хлопських традицій, щоби не топтав ногами всего, що простий наш нарід зробив коли-небудь для збереження своєї народности і для заспокоєня своїх соціяльних потреб.

Сказати по правді, члени москвофільської партії ніколи й не мали великих симпатій для тої хлопської минувшости свого народа і для того з такою сквапливістю стали її тепер покидати; вони пред-

ставляли собі відроджене свого народа так, що те відроджене має бути перенесенем панських звичаїв польської народности на нашу хлопську землю. Їх рвала до себе та блискуча поверховність польського панства, їм бажалось стати на рівні із тим панством, що з такою насмішкою дивило ся на прості обставини убогого руського життя і тим-то ідеальна ціль усього їх політикованя ішла до того, щоб те життя блискуче і розкішне із під багатой панської палати стягнути під убогу попівську стріху. Дбати серіозно про піднесенє простого народа із матеріяльної і моральної нужди, добути йому здоровою народньою політикою політичну і соціяльну рівноправність і зробити его спосібним до розбудженого життя політичного, — їм ані на думку не приходило. Їм хотілось панованя над масою, а не рівноправности маси. Вони з такою самою насмішливою погордою дивили ся на прості і нужденні обставини хлопського життя, з якою дивило ся панство на них самих.

І тим-то ви не побачите у всім політичнім життю москвофільської партії ні одного серіозного діла для народньої просвіти; а за те, куди не повернете ся, всюди вам впаде в очи те сліпе наслідую-

ванє панських обстанов. Найкрасшу характеристику їх політичного життя дає нам один лист Якова Головацького у Петербурську Основу 1862 року: „Поклоніть ся панові П. Ал. Кулішеви і єго чесній єупрузі, пише теперішний президент Віленської археографічної комісії, і скажіть їм, що той стишок — („Нинішна пісня“ В. Шашкевича) — голошений був при отвореню нашого народнього касина під імям „Руська Бєсїда“ в Народнім Домі, в тїм куті, де за єго бутя ві Львові закладали ся фундаменти і звідки він узяв собі на памятку каміньчик. Тепер нехай би вони чесні, побачили розмальовані і красно устроені комнати з воскованими паркетами, украшені зеркалами та меблями, осьвітлені газом... коби, сердешні, були приїхали хоч на пробу танців в „Бєсїді“, або і на наш руський баль, котрий відбув ся... в редутовій сали на вдивовижу всего Львова; най би шановний пан Куліш побачив, як то гарно по козацьки (!) повбирали ся наші молодці студенти, та гуляли з нашими львівськими красавицями козака і коломийки, побрязкуючи брязкачами! Ех, сказав би сердега: єще не вмерла козацькая (!) руськая мати!... (!) Нашим публичним виступом

показали ми нерадивим ворогам і недоброжелателям нашим, що Русини суть і живуть своєрідним (!!) житєм в древній столиці руського князя Льва...“

Вона сподівала ся дістати собі все те блискуче житє за помічю Шмерлінґа; він мав їм добути і воскованих паркетів, і комнат із пишними меблями і зеркалами, він мав їм помагати устроювати і проби танців і балі руські на вдивовижу всего Львова, а з тим усїм мав їм віддати в руки простий нарід, бо вони хотіли не тільки жити по панськи, але хотіли бути фактичними панами.

Тимчасом Шмерлінґ не встиг їм добути паркетів; його міністерство впало, а нові міністри не тільки не квапили ся на їх услуги, але ще віддали їх у польські руки.

Що з того вийшло, ми вже бачили; замість покинути паркетову політику і завернути її на иньшу, справді народню дорогу, вони прилипли до Росії; і коли вони обертали ся до Росії, щоби вона нарід освободила із під польського ярма, то слова ті переведені на галицько-руську мову значили: дайте нам воскованих паркетів...

Вони постарали ся і про таку провізоричну літературу, яка-б серед пишнотумебльованих сальонів не разила дисонансом і разом могла їх приготувати для грядущого месії і зліпили собі до неї провізоричний літературний язик, найчудеснійшу мозаїку всіх живих, мертвих і ще ненароджених славянських язиків.

Якаж вона була, отта література провізорична? А вже-ж не хлопська, а хоч і не зовсім панська, то все таки благородна. Із найбільшою неохотою відвертали ся поети — *sit venia verbo* — москвофільської партії від тих часів української історії, в яких нарід боров ся і проливав свою кров не за восковані паркетти, але за свій хліб насущний. А за те із якою несказаною симпатією обернули вони очи свої у князівський період української історії.

До тих давних часів липло їх серце підбите панськими химерами; у них находило воно відразу нагороду за своє теперішнє убожество, і коли не могло само уживати панських роскошій, то радовало ся принаймій тими роскошами, що панували колись у князівських та боярських теремах, тішило ся їх золотими скарбами, їх пишними одежами та наволоками.

Вони не хотіли бачити того моря народньої крові, в яким купали ся отті наволоками та золотом одіті князі та бояри, не хотіли бачити, що за тими князями всюди йшли пожарища та руїни убогих хлопських хат, обертали ся у пустку тисячі городів та сіл.

Вони не хотіли дивити ся на той образ князівських порядків, який змалював князь Ігор у слабій хвилі серед тяжкої неволі половецької; їм байдуже було про те, що те, що сказав Ігор про себе, історія мусить сказати про все те князівське гайвороня, що мов саранча покривало увесь руський край, пожирало всі добутки і всю працю руського хлопа. Вони рили ся у тій князівській та боярській славі, у тих споминах найпоганійшої доби історичного життя, над якими повинно плакати кожде живе руське серце, про які найлучше було-б, як би їх мож забути на віки. Як би мож забути!

Так ні; не дали нам наші сторовіри забути про них, — — — своїми непевними руками вони розкрили перед нашими очима той плюгавий образ кривавого князівського панованя, тай ще показували на него народови як на образ найбільшої слави і щастя вароднього, як на най-

красший темат до згадування славної бувальщини !

Оттакими ідеалами кормили себе ті люди, що взяли ся за велику працю піднесення народа ! Не серед самого народа, не під сільською стріхою, не з теперішнього і не для теперішнього життя вони збирали той матеріал, який мав послужити за підвалину для нового народнього життя. Десь із-під передісторичних могил, і з предавнезної старосьвітської минувшости вони позбирали кілька спорохнілих трупів, кілька зогнених трісочок із давного розваленого народнього будинку, і тими трупами, тими зогненими трісочками, тими мертвими і студеними як камінь споминами хотіли воскресити нарід !

І як усе, з чого вони брали теми для своїх літературних праць, із чого укладали свою політичну програму, було мертве і спорохніле, так і все, до чого ні доторкнули ся вони у своїй роботі, заходило смертю і деревіло. Найживотнійші питання політичні стратили в їх руках усю свою животність і увесь свій інтерес ; найважнійші справи народні вони накрутили на свої старосьвіцькі погляди і замість залагодити їх на користь народа,

вони зробили з них поле для своїх божевільних експериментів.

Кому-ж після сего всего стане дивне що москвофільська партія і не могла в Росії найти собі помічника для своїх цілей?

Не маючи найменшого розуміння про те, що таке Росія, вона галас кількох словянофільських самодурів — у котрих окрім імени теж нема нічого живого і славянофільського — приймила за симпатичний відгомон усеї Росії. На той галас вона відцурала ся всего домашнього патріотизму, і так сказати розплила ся в якімсь туманнім загальноруським патріотизмі, від якого сподівала ся і ще й тепер сподієть ся помочи і підпомоги для своїх політичних спекуляцій.

Шкода тільки, що той загальноруський патріотизм теж такий мертвий і студений, як і все, до чого москвофільська партія звертає свої симпатії; до него в самій Росії жаден розумний чоловік не признаєть ся, бо жаден розумний чоловік не може признавати ся до якоїсь наскрізь дурної і пустої химери, що не має в фактичних обставинах теперішности найменшої підпори.

Я вже згадував, що москвофільська партія зрекла ся самостійного мислення і ділання, не знаючи, на що і для кого вона зрікаєть ся. В тій глибокій вірі, що отсе вся Росія завзиває її устами славянофілів під свої теплі крила, вона не надумуючи ся багато, побігла відогріти в них свої трошечка приморожені надії. І справді: славянофіли приймили їх дуже щирим серцем; се-ж була перша мушка, що влетіла в тонесеньке славянофільське павутинє. Того, чого бажала москвофільська партія, славянофіли не думали дати і москвофільська партія за-пізно доглянула ся до того, що хтось иньший її зловив у руки, не Росія, і що те павутинє, в яке запутала ся, тільки для ока називало ся общеруським.

А самій Росії зовсім що иньше було тоді в голові, як пусті фрази про общеруський патріотизм. В Росії тільки що недавно почалась епоха великих реформ на соціяльнім полі. Кріпацтво впало і всі живі люди в Росії, від найбільше уміркованого ліберала до найзавзятійшого соціяліста, заняли ся розбиранем і залагодженем нових питань і відносин, які випливали з сего найбільшого історичного факту в Росії.

Почались заводити річи, для Росії зовсім нові і небувалі, почалось вироджувати ся щось у роді губерньської репрезентантивности, і хоч тут мож було розбирати тільки чисто економічні справи, то все-ж таки вони були дуже важним почином для дальшого розвою: „Мисль в Росії гей-би від сну пробудила ся, посилались усякі погляди, усякі стремління, появились люди з усякими політичними переконаннями. Такого житя не було ще ніколи в Росії і Росіяне почали почувати ся до того, що вони дійсні горожане культурної держави...“

І хоч та хвиля дуже була коротенька, хоч у висших сферах гей-би перепудились такої великості животних сил, що стали показувати ся, хоч почали їх здержувати, путати і ослаблювати, і хоч поволи, остигати і притихати став новий рух, то все таки він не завмер і пустив глибокий корінь між осьвіченою громадою в Росії.

Легко зрозуміти, що Росії було не до того, щоб інтересувати ся клопотами галицьких „ташкентців“ і кожний зможе догадати ся, яке становище російська демократія займе проти галицької партії, коли їй прийдесть ся зійти ся коли-небудь із нею.

І голоси, які з табору російської демокрації почали доходити до москвофільської партії, були на все похожі, тільки не на симпатичний відгомін.

Москвофільська партія сама починає бачити, яка велика пропасть її ділить від російської демокрації і починає догадувати ся, що їй нічого ждати від Росії підмоги. Інші ідеали в неї і інші в Росії, і вона у своїх політичних стремліннях так само тепер покинута Росією, як була недавно покинута німецькою політикою.

Своїми силами вона ніколи не стояла і ніколи стояти не може; і для ратованя свого життя вона тепер накидаєть ся кождому, хто їй попадець ся; при останніх виборах вона не стидала ся оперти ся на жидівські руки, на ті самі руки, які останню сорочину і останній кавалочок землі відбирають у темного хлопа.

І се може останній аліянс москвофільської партії. Жидівські руки не такі, щоб пустили того від себе, кого раз дістануть, коли давне правительство і Росія тільки відтрутили від себе москвофільську партію, то здорові жидівські руки чей її живої не пустять від себе. А їй між

ними тепер так тепленько та веселенько, як у раю.

II.

Коли нарід у борбі за свою самостійність упав, коли борба та виссала всі животні сили его, коли всі соціяльні і знеможені і придавлені верстви страять надію на красшу будучність і під впливом нових відносин дійдуть до того переконання, що їм уже нічого сподівати ся від себе, і що їм уже на віки бути тільки наймитами в своїй хаті, тоді історія має право перейти над таким народом до дневного порядку. Такий нарід уже пропав для світа так, як пропав для себе.

Але ледви чи є такий нужденний нарід на світі, щоби не видобув із себе людей, що навіть у найтяжших хвилях народнього існованя підтримували-б усе те, що народови дороге і сьвяте, що складає его політичні і соціяльні ідеали.

Коли здавало би ся, що нарід уже останні свої сили спотребував на оборону свого „я“, коли здавало би ся, що вже остання іскорка життя в нім завмирає, тоді виходить на арену звичайно одна соціяльна

верства, на яку складають ся всі иньші і коли верства потрафить зрозуміти інстинкти і народні потреби і добуде собі всіх способів потрібних до трудного діла, тоді і найбільші нещастя не годні будуть зломити підвалини народнього існування, не зможуть скалічити на смерть народнього організму.

Та верства соціяльна, се молодіж.

Коли в якого народа молодіж здорова духом і серцем, повна патріотизму і готовости для свого народа покласти все в офіру, свої домашні традиції, свої надії, — тоді нарід може спокійно дивити ся у свою будучність, бо на сторожі її стоїть его молодіж, сьвідома своєї великої задачі.

Се не пуста фраза, се чистісїнька правда. Яка молодіж, така народна будучність. Подивім ся на ідеали, які молодіж гріє в своїх серцях, подивім ся на напрямок, яким іде дух, образованє молодіжи, а ми майже з абсолютною певністю зможемо сказати, куди повернеть ся найблизша історія народа.

Зрозуміє молодіж своє становище в народі і добуде собі всіх наукових способів, потрібних до того, щоби в відпо-

відній хвили вступити в історичню акцію, тоді зможемо менче - більше з певністю догадувати ся, що народні інтереси не потерплять шкоди, що люди, які будуть стояти в їх обороні, потраплять добути народови все те, чого він потребує.

А зазізнасть молодіж своє становище, буде гнати ся за пустими і неясними мріями, буде займати ся замість поважною науковою працею пустопорожними деклямаціями, плаксивим сентименталізмом, тоді не тяжко догадати ся, якою дорогою піде найблизша історія народа.

Мені здаєть ся, що я не дуже помилю ся, коли скажу, що єдиною надією нашого народа на красше будуще, то ми, єго молодіж. Ряд у руках наших старих і польського панства, а властиве наші старі і польське панство в руках ряду, — і дарма варід виглядав би від них, щоб вони дбали про його інтереси, боронили єго правди. Вони до того не мають ані часу, ані охоти, ані розуму. Їх виплекала або давна абсолютистична австрійська система з перед 48-го року, або панські традиції, які в тім мають свій ґрунт і свою силу, щоби не допустити варід до матеріального і морального відродження. Перший ступінь до народньої волі то также

перший ступінь і до їх погибелі і тим то вони добре дбають, щоб ніхто із посеред народа не додумав ся до того, що його політичне і соціяльне положеня, то наглий посьміх над усіма правилами справедливости і публичної моральности.

Політика москвофільської партії ще міцно стояла на плечах ряду, коли із посеред руської молодіжи почали озиватись протести проти неї, зразу з легенька, несьміло, потім чим раз голоснійше, аж наконець стали протестом цілої партії, яка і своїми переконаннями і своїми тенденціями стала антиподом загніздженої в нас тротекційної і паркетової політики. Уже коли не чим иньшим, то тим одним, що зірвала з політикою народнього непотизму, що свої діланя поставила не під контролю ряду, але під громадський суд, молода партія дуже багато причинила ся до піднесеня народньої самовіжі. Перше слово, перший протест проти давньої політики, був першим віщунном відродженої совісти народньої.

Публичні справи, що доси спочивали в руках одної котерії, піддала молода партія публичній дискусії; в публичних журналах стали поодинокі люди голосно і сьміло висказувати свої суб'єктивні погля-

ди на народні справи і острою критикою карали діланя, а лучше сказавши, пасивність і апатию провідників москвофільської партії.

Здавало би ся отже, що коли руська молодіж у Галичині станула в опозиції до руської єрархії і до польського панства, то вона встигне догадати ся, якими способами має провадити оборону народніх інтересів, а то тим більше, що тепер майже у всіх європейських народів подібні питання до нашого стояли на дневнім порядку.

Ба, навіть у себе дома руська молодіж мала нагоду доглянути ся до того, яких їй способів потрібно для її цілі. Вона з ентузіазмом читала поезії Шевченка, першого і найбільшого хлопського поета в цілій майже Європі. Хоч схована по за поетичною окрасою, хоч часом троха не ясно і млаво висловлена, все таки в них у своїм часі містила ся програма політичної і соціальної роботи для всіх живих руських людей, а найдужше для руської молодіжи. І руська молодіж горячим серцем приняла ся за перепровадження його програми.

Програма Шевченкова мала тільки один блуд, — вона була писана віршами.

З того вийшло, що замість, щоб її мали перепроваджувати люди з досвідом і з практичним змістом, вона дістала ся в руки найнебезпечнішій класі народній, — декляматорам; і що вона більш говорила до фантазії ніж до розуму.

Поезія вже сама собою не багато приносить користи в тій хвили історичного життя народного, в якій на першій пляні повинно стояти залагоджене питань, що рішають народне, „бути або не бути“. Вона в найліпшій разі кормить тільки пажерливе серце і фантазію. Де-ж, як у нас, уся історія склала ся на те, щоб фантазію виплекати на кошт усіх иньших інтелектуальних спосібностей, де, як у нас природничі відносини майже до ґрунту підкопали енергію чину і студеної розваги, а задержали тільки енергію фантазії, там поезія приносить просто тільки шкоду народови. Бо така поезія нездорова, вибуває дуже і заглушить собою решту інтелекту.

І такий нарід дбає звичайно мало про задоволене реальних своїх потреб. Він буде нарікати на недолю, буде плакати і заводити, буде рвати кайдани, що давлять его заголомшене тіло, але їх не пірве; він буде рабом від колиски до мо-

гили. А чому? Бо до півня кайданів потреба великої енергії, сили, а він анї одного, анї другого не має.

Фантазія ему породила пишну поезію, таку пишну, що часом навіть і кайдани озолотить своїм ясним світлом, але не дала ему більш нічого. Не дала ему анї науки, анї навіть зміслу для науки. А нарід із поезією, а без науки, то чоловік з квіткою на голові без кусника хліба, бо тільки наука ставить позитивні результати, дає кусник хліба.

Хто з нас не памятає чих часів, коли в нас дома тільки що появили ся перші накорінки утвореня народньої партії, коли тільки що по раз перший почули ся Шевченкові поезії? На золотих крилах фантазії великого поета кожде молоде руське серце думало вирвати ся із тої душної атмосфери щоденного життя, із его понурої дійсности, із его тяжкого невідрадного положеня. Якимсь одним великанським поривом горячого серця, якимсь одним героїчним ділом ми хотіли на шматочки піврати ті кайдани, що всали ся в народне тіло; хотіли перемінити всі ті відносини, що таким тяжким каменем лежать на руках і ногах простого хлопа, — ми думали, що тим одним поривом

добудемо тому хлопови золотої волі. Хто годен зміркувати, кілька горячих надій, кілька смілих думок ми привязували до кожної, хочби найдрібнішої праці громадської, — кілька чистого і чесного ентузіазму ми давали до всего, що починали робити в імені народа і для народа!

Хто не знає нашого великого убожества? А прецінь на кожний заклик із діравих мошонок убогих гімназьяльних студентів сипали ся сотки за сотками, утримували ся цілі маси газет, брошур і книжочок, складали ся громадські фонди, виростили мов гриби по дощеві товариства та клуби. Що ні задумали, те зробили, — ми ж що дня, що години виглядали, що станеть ся щось нового, нечуваного, щось дуже великого, і що те „щось“ зробить кінець усій нашій неволі народній, виведе нарід із вавилонської неволі і вілле в него самосьвідомість людську і народню, моральний і матеріяльний добробит, — а нас, великих поборників сьвятого діла, нагородить найкрасшою заслугою, яку вольний нарід може дати своїм освободителям: чистою, непорочною славою громадською...

А тим часом та повура дійсність, від якої ми мов від злого духа втікали на крилах Шевченкової поезії, почала листок за листком, квітку за квіткою, зривати з того пишного вінка, що ми сплели собі були з наших поетичних мрій: упали „Вечерниці“, упала „Мета“ перша, упала „Мета“ друга, упала „Нива“, упала „Руська читальня“, упав „Руський Театр“, упала „Русалка“... Почав поволи холонуть ентузіазм молодези. Вона всіма силами сіпнула ся була до того одного великого діла, яке мало спровадити рай на руську землю — і певне, як би те, чого вона хотіла досягнути, мож було досягнути якимсь одним великанським подвигом, то вона-б була його досягнула, бо може ніде на світі не було такого горячого і безкорисного патріотизму, який був у руської народньої молодези.

Та не одним великанським поривом серця, не одним незвичайним ділом досягали ся і досягають ся ті ідеали, за якими рвала ся народня руська молодіж. Богато дрібної, часом дуже прикрої і прозаїчної праці, потрібно, щоби нарід годен був здобути ся на якесь більше діло, яке его могло поставити о один ступінь више в громаді цивілізованих народів. Власне

на підставі того, від чого наша молодіж так утікала, на підставі тої понурої дійсності, потреба було починати будоване народнього благодітву...

І та понура дійсність тяжко відплатила ся руській молодіжи за те, що вона так зневажила її була, розпочинаючи свою громадську роботу. Замість що-б молодіж мала на шматочки пірвати кайдани народні то понура дійсність пірвала на шматочки все те, що в молодій фантазії складало ся у поетичний образ народнього освободження. Вона не тільки забрала увесь тяжко запрацьований гріш бідних студентів, але із пекучою іронією почала називати той гріш грошем зовсім змарнованим; вона не тільки знищила пляни молодих політиків, але й покалічила їх морально, відобрала їм віру і надію в себе і в усе чесне і праведне.

По два гульдени продавали потому деякі молоді люди свій патріотизм і наймали ся нині у найми до тих, яких учера ще називали найбільшими ворогами народньої справи. Із чесних, хоч не завсіди з розумом розрахованих робітників у громаді, вирости ті брудні, відразливі креатури, які своїми нечистими руками підтримували „Бояна“ і все те, що мов забо-

лочений хвіст потягло ся за ним і що до нині тягнеть ся на глум і сором кождому чоловікови...

А яка велика половина молодежи покинула по тих перших невдачах зовсім політичне житє! Маючи за мало твердого характеру, щоби і в прикрій хвили вистояти при праві народа, а за богато маючи чести, щоби пустити ся на дорогу моральної проституції, вона зовсім усунула ся від політичного житя і з заложеними руками і рівнодушними очима дивить ся на наші теперішні змаганя. То були може найгорячіші душі, найбільші ентузіясти; та швидко спалахкотіли вони мов ті трісочки, що ними підкладають огонь під великими дровами. Дрова тільки що починають розпалювати ся, а трісочки давно вже стали студеним попелом.

Та дуже помилив би ся той, хто винуватив би їх самих тільки в тім. Богато, а може найбільше, винні наші недоспілі відносини домашні, недостаток серіозної праці, недостаток розумної дисципліни в політичнім житю, а найдужше недостаток критичного образования. Що мож було зробити за помочю тільки самої фантазиї, те молода партія зробила; а дарма було-б вимагати від неї, щоб вона зробила

і те, до чого потрібно основного, всестороннього образования, довгої, совісної невгмонної науки.

Від самого початку публичного свого виступу молода партія ступила на криву дорогу; і коли патріотичний галас перешумів і настала пора до поважної роботи, вона опустила крила і до нині не може добити ся до свідомости своїх обовязків.

Без ширшого образования вона майже зовсім зниділа і стратила надію і віру і в себе і в усе, що повинно становити її найдорожший скарб і її найвеличнійші ідеали.

Та молода партія, що з таким смілим протестом виступила була проти nepoтичної політики москвофільської партії, і з таким горячим серцем забирала ся звертати розвій народа із блудної дороги, — де вона поділа ся, що вона зробила? Горячі серця тепер студені як лід, а смілий протест вийшов на карнавальську фарсу, став ся пустою забавкою безглузких комедиянтів.

Де поділа ся та велика, та горяча любов для народа, для всего доброго і красного, без якої, як сказав професор Гіртль, nichts Grosses geschieht auf Erden, und die allein die Armuth des alltäglichen

Berufslebens erträglich machen kann, und den einzigen Ersatz bietet für seine Leere?

Гірко воно писати остру критику на себе самого, перед усім світом показувати свої блуди, нівечити свої вчорашні ідеали. І певне, кому у своїм життю довелося дожити до того, той не без великого жалю розставався з ними. Вони складали найкращу частину молодого життя, вони підносили духа по над брудну прозу щоденности, леліали золоті надії будучности, і яке-ж людське серце не жалувало-б за ними?

Дарма-б ми між теперішньою молодіжкою шукали тої безграничної любови для народа, тої давньої охоти до громадської праці, того безкорисного патріотизму, що не хотів нічого для себе, а всего для народа; — таке ідеальне розуміння народних справ не для нинішніх часів і не для нинішньої молодіжи.

А однак той ідеалізм не здався в нашій молодій життєвій народній до нічого, не приніс ніяких результатів, якими ми могли-б похвалитися. Гіркі овочі, які вродилися із його пишного цвіту, кожної хвили показують нам, що те поетичне життя недавньої минувшости було тільки одним великим політичним блудом, було

тільки мономанією молодої партії, що своїми фантастичними поривами дурила себе і інших.

Ціль, до якої вона рвала ся, була їй зовсім не ясна, і тільки темними чертами відбивала ся в її політичній програмі; її політичний катехиз не виходив ніколи по за рамки гарних, але неясних слів, які власне своєю неясністю викликали такий великий ентузіазм. Під ними мож собі було розуміти, чого тільки горяче серце й буйна фантазія захотіла, — і молоді голови, й так не конче швидко до ясного і стислого формулювання понять, для пишного слова, для блискучої фрази готові були все покласти в офіру.

Посвятити ся для справи свого народу, для його морального і матеріального відродження, — се кожному чоловікові найперший громадський обовязок; тільки-ж слово: „посвячене для морального і матеріального відродження народу“ само собою більш нічого, як гарне слово, яке висловлює все і ніщо, обовязує до всего і до нічого. Головна річ, щоб справді з того посвячення вийшла яка небудь користь для народу і щоб робота коло його відродження не обмежувала ся на переписуване пустого в порожне. А майже

вся робота народньої партії коло піднесення народа єсть власне таке пересипування з пустого в порожнє.

Вона робила дуже багато і вся її робота розпочинала ся для відродження народа; але не знаючи ясно і докладно, в якій формі має виявити ся те відродженє, не маючи ясної ціли, виразно сформульованої програми, вона і в усю свою роботу впровадила неясність і невиразність. Роблено і се і те, роблено і сяк і так, але ніхто ніколи не знав, для чого роблено так, а не інакше, і на скільки одна або друга робота мала причинити ся до відродження народа.

Кожда газета, кожда книжочка, кожда маніфестация партії звернена була передовсім до застереження етнографічної осібности нашого народа від близьких ему по крові і по історії сусідів. Від них сподівала ся молода партія найбільших перепон у своїй громадській роботі і для того при кожній нагоді підносила свою осібність і клала найбільший акцент на відрубність свого народа.

Молодій партії здавало ся, що неприхильні сусіди вирвуть їй з під рук той нарід, для відродження якого вона хотіла посвятити ся; вона думала, що перш,

заки вона може взяти ся до перепровадження своєї народньої програми, що перш вона мусить оборонити теоритичну самостійність свого народа поміж громадою славянських народів і сконстатованем его етнографічної відрубности добути собі моральне право говорити в его імені і працювати для его піднесеня на підставі своїх політичних поглядів.

І вона всі свої сили обернула на збиране матеріалу, який мав їй стати помічним в тій теоретичній обороні теоретичної відрубности. Кому схочеть ся переглянути газети народньої партії, той побачить, що найбільша половина всеї праці ішла на сю галузь, на збиране і відповідне групуване того матеріалу.

Найбільша половина робітливих сил молодої партії ішла отже на вироблене сеї, так сказати, негативної сторони народньої програми; народня партія більш сидувала ся відвернути від себе шкідливі впливи, як добути своєю роботою позитивні результати, залагоджувати по змозі потреби народа, підоймати его просвіту, будудити его промислові сили, і тихою, органічною роботою вибороти поволи народови таке становище, яке-б его поставило в можливість зовсім не

оглядати ся на се, що его сусіди толкують про его етнографічну відрубність. Вона була більше похожа на партію негатиї, як на партію позитивної роботи; вона більш полемізувала, як працювала.

По за сею негативною роботою молодій партії ніколи було оглянуті ся на питання практичної вартости, зійти із поля теорії на поле звичайного життя, зрозуміти его потреби, его невагодини, і самий нарід поволи впровадити в підростаюче зі сну політичне життя. Раз стративши з очей практичну сторону народнього питання і загнавши ся на широке поле полеміки, вона его уже й не покинула: тут блискучий талант більш мав нагоди показати свою силу, пописати ся своєю ерудицією, ніж на поли тихої роботи коло піднесеня просвіти в народі. З того той непрактичний, нездоровий напрямок усього життя народньої партії.

Вона забула, що з тої негативної роботи ніколи не виходить великий хосен. Нарід може бути самостійною етнографічною групою і все таки не добити ся самостійного літературного і політичного життя, коли сила ворожих факторів занадто велика, а сила народних робітників за мала, або звернена на неврожайне поле.

І навпаки: дуже часто несамоствійна етнографічна група добивається під впливом прихильних обставин політичної і літературної самоствійности. Справи такі то річ життя, а не теоретичної полеміки, річ обставин, в яких нарід живе, часу, в яким він хоче добити ся самоствійности і способів, яких він уживатиме для вироблення собі її. Можна мати все за собою і правду і історію і мораль, а не маючи одного, не маючи сили, можна марно пропасти помімо найяснішого сконстатованя теоретичної своєї відрубности.

А се власне і єсть найбільший блуд нашої партії, що вона з таким завзятем кинула ся в ту сторону, в яку не повинна була кидати ся, що вона взяла ся доказувати те, що вже само собою ясне як сонце, лишила на боці найважніші сторони народнього питання, без залагодження яких і виборена самоствійність була-б тільки поверховною самоствійністю. Животні питання, яких залагодження дало би народови фактичну самоствійність і волю, вона лишила доста рівнодушно; але напади на його теоретичну самоствійність вона відбивала з найбільшою силою і завзятем. Їй ходило більше про метафізичний теорем, як про практичне життя, більш про

дипльом на право бути самостійним, як про саму самостійність.

Не маючи зрозуміння того, з чого власне має складати ся відроджене народа вона з народного питання зробила виключно питання яzikове і викинула зі своєї програми всі иньші питання, які або мають далеко більшу практичну важність, або єму в важности що найменче не уступають. Питань чисто хлопських ніхто ані не порушив; шкільного питання на стільки лиш тикали ся, на скільки воно мало фільольогічну вартість; про питання піднесеня за помочєю школи культури між народом писано вправді подеколи в газетах, але так тільки мимоходом, як не було чим иньшим заохати місце в газеті. Загалом сказавши, всі питання практичної політики мусіли уступити ся перед питанням язиковим, питанням, можна сказати, єдиним цілої народньої партії. Те питання давало всю силу і все життя тій партії; тим питанням вона держить ся ще й нині. Але воно вже таке перемелене, що ніхто ним не інтересуєть ся, і в конечній консеквенції партія, якої єдиною основою є вона, стратила свою сьвіжість і починає плісняїти. А тимчасом у народі нерішених, ба зовсім нетиканих питань, так багато, що партія, яка зветь ся на-

родньою, мала би десятки лїт що робити, як би зрозумїла своє становище в народї.

Та крайна односторонність потягнула за собою другу крайність: поставивши собі оборону етнографічної відрубности свого народа за єдину майже свою цїль, вона дуже швидко дійшла до того, що окрім свого народа нічого більш не бачила на сьвітї; для всего, що було не своє, не народне, ставала ся байдужною, часом навіть неприхильною; що почала ідеалїзувати все, що складало прикмети народа, а зневажати все, що діяло ся поза вузкими єго границями. Вона попала в такий ексклюзивний націоналізм, що майже зовсім відсунула ся від ширшого духового життя.

А відома річ, що для народа, який починає відроджувати ся до нового життя, нема нічого більш шкідливого, як ексклюзивність; сам із себе він може видобути тільки здоровий, гарний матеріял, але для обробленя того матеріялу, для піднесеня єго до високости впливового фактора на народне життя, він мусить волею-неволею оглядати ся за помочю по за вузкі границі свого краю. Інакше він усе мусить починати аб ово і заки дійде сам із себе до становища нинїшної культури, та ни-

нішна культура вже давно зістарієть ся, уступить місця новій, висшій; а він усе таки останеть ся по-заду і тільки буде тратити дармо сили, доки не знищить їх у нерівній конкуренції і не пропаде марне.

Наш нарід дуже багатий в інтелектуальні спосібности, він має багату поезию, гарні історичні спомини і певне має перед собою велику будучність. Але він нарід дуже убогий, — а убогий для того, бо не має як і не знає як розвинути ті багаті спосібности. Він до теперка тільки добрий матеріал у руках тих, що знають его спосібности використати для себе.

Завдане народньої партії повинно-б власне бути таке, щоб ті свравді дуже великі спосібности народа обернути на хосев самого народа, а не дати робити із него наймита для чужих цілий і чужих інтересів, не зуживати їх на зовсім неврожайні праці, не марнувати, але прибильшувати їх.

А тимчасом народня партія зашкаралупивши ся у свій погляд виключного націоналізму і не давши навіть у тих вузких границях духовим силам відповідного простору, сама собі і народови заперла дорогу до дальшого життя і розвою.

Ві всіх питаннях, від яких залежить її існуванє, вона відступила далеко від потреб теперішности, так глибоко застрягла в домашних пересудах, що кінцем уся її політична робота виходить на дитинячу забавку. Найсвятїйші справи народнї трактують ся з такою легкодушністю, що справдї по-неволї насуваєть ся питанє, і з-за чого та партія називаєть ся партією народною, і із-за чого вона так сердито угризаєть ся з москвофільською партією. Її сьвітогляд такий самий вузький, такий самий ограпичений; способи, якими вона береть ся до залагодженя народнїх справ, такі самі нездалі; у людий, що займають ся народнїми справами, такий самий великий недостаток серйозности і щирої охоти до праці.

Кілько ми, наприклад, не пишемо і не говоримо про просьвіту нашого народа! Хто тільки зачинає у нас жити політичним житєм, у того першою і найважнїйшою частиною політичної програми: просьвіта народа. Розуміє він дуже добре, що сама образована верства народа не потрафить гаразд попровадити народнїх справ, не маючи за собою народа сьвідомого свої сили і своїх інтересів. Розуміє він дуже добре, що той нарід тільки до-

рогою просьвіти може прийти до тої самосьвідомости і тим - то кождий пише і говорить про просьвіту; тим-то і партія, що називає себе народньою, не могла поминути такого важного питання і для єго ліпшого залагодження заложила навіть осібне товариство.

Річ ясна, що се дуже важна річ, пояснити собі гаразд отсе слово: „просьвіта“. Що таке „просьвіта“?

Колиб розуміти після того, як у нас дома розуміють просьвіту в практиці, то головною складовою частею просьвіти нашого народа єсть: знати читати і писати. Сї дві річи то буцїм якийсь універсальний медикамент, який з народа має віддалити все те, що єго політичне і соціальне житє затримує і спиняє і вложити в него те, що єго сили введе в скорший, здоровійший рух. Сї дві річи на погляд людей, що займають ся у нас просьвітою, то та животворна сила, що годна все нагромаджене зло направити. Тимчасом як ми покинемо галицьку практику і здоровими очима подивимо ся на цілу справу, то не знати, чи зможемо на сей погляд підписати ся. Ось возьмім, хоч би такий приклад. В теперішній державній радї віденській сидить багато руських людей,

що знають читати і писати; а чи можемо ми сказати, щоби з тих людей читане і писане зробило образованих людей, репрезентантів народу, свідомих свого народнього достоїнства, що розуміють народні інтереси? Ні. Уберіть ви котрого з них в опанчину і скажіть йому якийсь час поробити так, як хлоп робить у поли, а будьте певні, що може ніхто не потрафить пізнати, що тут в опанчині стоїть перед вами чоловік, який належав колись до найінтелігентнішої верстви народу. Він буде свою господарку провадити таким самим робом, як і мужик, що не вмів читати і писати; на економічні питання він може ще менше критично буде дивитися, як і звичайний мужик, так само як і звичайний мужик попаде в жидівські руки і так само буде гнути свою шию перед старостою та комісарем. Не знайдете в нім ані живого погляду на світ, ані зрозуміння людських відносин, не знайдете ідеалів; коротко сказавши не знайдете нічого, чого ви звикли шукати у чоловіка, що має претенсію до слова: освічений.

Виходить отже, що читане і писане само собою ще не конечно містить у собі просвіту; не містить у собі в прикладі

до верств соціально висших, а тим менше в прикладі до простого народа.

Я знаю, що мені зараз скажуть, що ніхто й не думає обмежувати просвіту народа читанем і писанем. Ми, скажуть, уважаємо читане і писане тільки першим початком просвіти. Найважнійша річ, щоби нарід навчив ся читати, щоби засмакував у книжках, а коли він у книжках засмакує, то ми єму вже потрафимо вложити головні засади правдивої просвіти. — Добре. Тільки, чим же будуть заправлені ті книжки, які нашому письменному чоловікови мають додати смаку і охоти до читаня? Подивім ся на те, якою дорогою іде в сій справі народня партія, — може вона нам дасть добру відповідь на се питанє. Народня партія складаєть ся з людей нового покоління, з людей плеканих світською наукою і книжочки, які вона пише для простого народа, певне справлять нас — так ми собі міркуємо — на добру дорогу. Вони певне будуть знайомити нарід із важнійшими придбанями найновішої науки таким способом, щоби неписьменний чоловік, що не має по за турботами за насущним хлїбом багато часу для наукової розривки, міг усе таки винести з читаня тих книжок яку небудь

користь. Окрім того велику часть своєї уваги звертають книжочки народньої партії певне на спосіб буденного життя народнього, пояснюють у прикладї до реальних потреб і відносин нашого народа поодинокі економічні питання, показують при нагодї народови спосіб, як видобути себе розумною працею з теперішнього некорисного економічного положення; загалом сказавши великий натиск кладуть на цілу економічно-соціяльну сторону руського питання.

Дуже велику увагу звертають десь также популярні книжочки народньої партії ще на одну річ. Знаючи, що пересуд, який глибоко вкорінить ся в погляд нашого чоловіка, годен не раз пошкодити найкрасшим придбаням правдивої просьвіти, вони виказують при кожній відповідній нагодї практичними прикладами, що впадають в очи, шкідливість пересудів або інституцій, які підтримують ті пересуди. Правда, єсть не раз такі пересуди, особливо в метафізичних справах, що не то-що їх поборювати, але навіть показати на них уважаєть ся актом великої нерозважності, — часом навіть народнім гріхом. Але народня партія — міркуємо собі — знає, що від побореня сих пере-

судів залежить удача або невдача всеї її ціли, а власне тої просьвіти, без якої для народа лишаєть ся тільки неминуча погибель. Вона знає, що, не поборовши сих пересудів, а по крайній мірі не зломивши сили інституцій, які піддержують ті пересуди, ніколи не зможе витиснути теперішніх народніх паразитів із їх впливового становища і поставити на їх місце людей своїх, освічених, нових, людей, що розуміють народні інтереси.

Ми тим більш будемо від неї сподівати ся, бо єсть багато таких людей, зрештою дотепних і богатих розумом, що всю науку добути дожа або на заграничних університетах, ховають у себе як які невідомі тайни між чотирма стїнами, щоб не дай-Боже пустити її між нарід або показати на практичні консеквенції, які з неї виходять.

То ми собі так міркуємо. А взявши книжочки печатані для народа — їх дуже не багато — взявши тай перечитавши їх „від краю до краю,“ ми мусимо зовсім що иньшого собі поміркувати. От якою дорогою ми, нові люди, провадимо нарід до просьвіти! Не книжочками, яких перечитанє розширювало би умисловий горизонт народа, які вносили би в него погляди

на світ, що відповідають теперішньому становищу науки, збудити хочемо смак і охоту до читання, а тим, що схлїбляємо його релігійним пересудам і сувірству! І от вийшло, що ми, така крайня опозиція в поглядах на народність, рука в руку ідемо з москвофільською партією в поглядах на нарід. Наша „Зоря“ і їх „Наука“ то собі ріднісінькі сестри.

Скажім щирю правду: чи виніс наш нарід велику користь із тих книжок, що ми для него понадруковували? Чи причинили ся ті книжочки багато до піднесеня умислового народа? Чи справили вони нарід на дорогу, по якій він міг би дійти до самосвідомости політичної і економічної? Певне ні. І ті гроші, і та праця, яку ми видали на печатанє біографій усяких сьвятих, пішли марно, а читачі марно стратили той час, якого ужили на перчитанє тих біографій. Нового й розумного вони з них нічого не довідали ся і не навчили ся

Здасть ся, сам нарід, зі своєї власної ініціятиви буде примушений починати скидати з себе ярмо тих пересудів, що так тяжко запаморочили його сьвітогляд, його духове житє; — у нас за мало від-

ваги і за мало енергії для сего важного, але трудного діла.

Як би у нас в Галичині нарід розпочав що-небудь у роді штунди? Адже-ж і нашого народа в Галичині соціальні і культурні потреби такі самі як і на Україні, і те, що там спровадило таку здорову реакцію, чей тут її спровадить. В яким світлі покажуть ся тоді наші популярні книжочки, і що ми пічнемо зі своїми біографіями? — Я знаю, ми може тоді заспіваємо таку саму пісню, яку заспіває голос народа, та тоді... невелика отсе буде штука.

Та не тільки на поли протонародньої літератури ми не поставили жадного розумного результату, але й на поли наукової літератури ми не зробили нічого такого, що могло-б показати, що ми ясно зрозуміли своє становище.

Ми дорікаємо звичайно дуже остро москвофільській партії, що її літературний язик то тільки карикатура великоруського язика, — а самі ми попали в дуже подібний блуд, бо та мова, що ми Галичане уживаємо в своїх літературних працях, то знов карикатура народньої бесіди. Її без пересади мож на рівні поставити з язиковою мозаїкою москвофільської

партії. А ми прецінь маємо у себе дома такий гарний, такий багатий і поетичний народній язик, що тільки крайня ігноранція могла вго закрити перед нашими літературними робітниками.

А який язик, така й література наша. Десь часом лучить ся побачити якусь поважну літературну працю, оперту на глибокій науці, на ясному зрозуміню духа і народнього життя; а решта все, сказати по правді, самий літературний послід. В ній усе той давний, нездоровий напрямок, що з одної сторони заражений крайнім сентименталізмом, а з другої прикований через наше на скрізь польське виховане до зіпсованого смаку і духа польської літератури. Він не тільки не стоїть у звязи зі здоровою народньою літературою, з її живим реалізмом, але навіть зовсім противен духови народному — і навіть не знає хоч трохи покористати ся з назбираних скарбів народньої літератури. Всюди панський смак, панські теми, або коли хлопські, то заведені на панський лад...

І куди не повернемо ся до робіт народньої партії, всюди великий недостаток живих ідей, живих поглядів на сьвіт.

І в політичній і в літературній нашій життю крайній розстрій, крайня знеохота. І з того упадок партії, з того той великий індеферентизм молодіжи, що відорвана від європейського умислового життя, не має при чім покріпити своїх сил, не має чим розширити свій умисловий і політичний світогляд.

Народні справи пішли у нас такою крутою дорогою, що доконечне будемо примушені розпасти ся, коли не знайдемо способів, які-б направили заплісне громадське життя, які-б його увільнили від баламутного резонерства і дали-б йому напрямок зовсім реальний і зовсім практичний. Такий реальний і практичний напрямок принесе нам ту велику користь що попровадить нас до залагодження фактичних потреб народа, які впливають із його щоденного життя. Тим самим робитиметь ся поступ у народній історії і збільшуватимуть ся сили народа. Така робота, що займаєть ся практичними питаннями народніми, становить те, що називаєть ся політичне і соціальне життя народа. Не баламутні і неясні фрази про самостійність народа і літератури, не сентиментальні наріканя на ворогів складають народне життя. Се не народне життя, се тільки

шумовина народнього життя. Богато ми принесли користи народови, що виробили таку багату полемічну літературу проти Польщі й Росії? Та про користи нема що й говорити, а лучше подумати, кільки ми шкоди принесли народови от таким провадженням народніх справ. Найліпші наші сили ми ужили і з'ужили на вироблене тої полемічної літератури і тим самим відвернули цілу масу робітників від реальних питань, не дуже голосних, але за те дуже важних, таких важних, що не залагодивши їх ми ані думати не можемо про поправу нашого положеня в Галичині.

Чи звернув хто серіовно в цілім нашім теперішнім житю увагу, на соціяльне положеня нашого народа? Чи розміркував хто те, що ми в Галичині, коли хочемо по правді освободженя нашого народа з під панської та жидівської переваги, мусимо класти головний акцент на економічну сторону нашого питання? Що варта літературна або й політична самостійність без економічної самостійности?

Адже ж піднесеня морального і матеріяльного положеня нашого народа то одна з головних засад нашої політичної програми, а як же ми піднесемо єго поло-

женє, не виробивши собі ясної соціяльної програми, не давши тій програмі відповідного їй важности становища і акценту і не взявши ся поволи за її практичне переведенє? І на що здала ся ціла наша програма, коли в ній не ставатиме відповіді на се питанє?

Викиньмо з нашого народнього руху соціяльне питанє, а не лишить ся нам нічого, тільки порожня лупина; відберім народови надію, що він від нас має сподівати ся повного і справедливого залагодженя сзоїх матеріальних відносин, а він нас так само назве панами, як назвав панами усіх тих, що під фірмою народолоубства і оборони народніх інтересів збогачують тільки свої кишені.

Усі-ж наші революції, в яких ми вицїдили стільки своєї і чужої крові, то були переважно соціяльні революціяї; нещасливий нарід сподївав ся, що втопить свою кривду разом зі своїми ворогами в тім кервавім морі і що тою кервавою купелею сполоче всю нужду, якою сусїдська неправда прибила его тіло. І коли політичні революції западної Європи починають мати вже тільки історичне значінє, соціяльні революції нашого народа мають для нас нині ще безпосереднє

значіве, бо справа, за яку нарід і народовці XVII і XVIII віка складали свої голови, ще й нині стоїть незалагоджена перед нами, народовцями дев'ятнадцятого віка! Ті самі кривди і неправди, ті самі вороги, тільки більша нужда; більше народу, а менше хліба і менше землі; більше жебрачих рук за кусником хліба, а менше таких людей, щоби голодне черевко накормили, щоби голе тіло накрили.

А з матеріальною нуждою ширить ся і нужда моральна; розпуста чим раз більша, духові сили чим раз менші, змісл для духових ужитків чим раз тупійший і вузший і чим раз тіснійший і вузший мусить бути, бо нужда чим раз більша і страшнійша. Єсть іще одна панщина і більша, як та, від якої єго увільнили революційні часи 48-го року; і доки та панщина давитиме його тіло, доти не виглядаймо піднесеня єго морального і не сподіваймо ся, щоби він інтересував ся справами, приступними тільки для того, у кого добра хата і тепла страва. Він не має землі, він не має хліба, він не має просвіти, а ми з нашої олімпійської високости сердимо ся, що єму байдуже

про правила нашої здуплавілої і спорох-
вілої морал стики.

І не думаймо собі, що так само по-
трафимо затуманити наш нарід кількома
блискучими фразами, як потрапили оту-
манити себе; він має до того занадто бо-
гато практичного зміслу. А будемо ми рів-
нодушні на его соціяльні потреби, то й він
буде вівнодушний на наші політичні по-
треби; аджеж ему все риба, хто буде ви-
зискувати его тяжку роботу, чи его непри-
хильні сусіди, чи таки ми самі.

Коли дамо народови разом із зала-
гоженим соціяльним питанєм вироблену,
богату літературу, то він із вдячністю
прийме її від нас як великий причинок
до нашої головної громадської задачі;
а коли ему не виробимо справедливого
соціяльного положеня і не дамо ему окрім
літератури більш нічого, то він нам плюне
в лице і кине нам під ноги всю нашу лі-
тературу, бо ему не літератури тепер по-
треба, не поезиї, але хліба.

Тут потреба не півмір, деклямацій,
тут потреба основної переміни нашого
дотеперішнього народнього життя. А до пе-
реміни потреба людей, що уміли-б її пе-
ревести, а для людей потреба зрозуміння
народнього положеня, потреба наукової

праці, великого знання. А тимчасом по-над нашими головами без сліду переминають усі придбання найновішої європейської науки; і коли в західній Європі і навіть у Росії — краю без свободи печати і слова — на всіх кінцях і в усіх галузях науки і життя ведеться завзята боротьба нового реалістичного напрямку політики і науки із давнім, метафізичним, у нас у Галичині тихо як у гробі. Снують ся, правда, якісь мари одна проти одної, але се тільки мари; нема в них ні свіжого, нового життя, ні нових ідеалів; все старосвітське, пережите. Так колись і повалить їх всесвітня буря і роздавить їх спорохнілі кости, їх порожні голови...

ДОПОВНЕННЯ.

Подавши дословно текст статі О. Терлецького так, як він був поміщений у „Правді“ 1874 р., додаємо тут деякі з тих уступів, які автор — чи то добровільно, чи наслідком „громадської цензури“ — повичеркував із своєї статі. В бруліоні, з якого беремо сі уступи, вичеркнених речень та більших уступів не мало, та — крім отсих, що тут друкуємо — вони в поправнійшій виді були вміщені в друкований текст. І. Ф.

А. До стор. 9—10.

Уступ від слів: „Сказати по правді“ аж до „на них самих“ на окремій картці стилізований ось як:

Та молоді принаймі не привесли народови безпосередної шкоди, бо вони відрізані від народа грубим оплотом попівської маси, а їх плачливий та сентиментальний доктринаризм рідко коли доходив аж до самого народа; вони плакали, так сказати, тільки для свого власного задоволення, а з народом своїми сльозами не конче любили ділити ся; плакали тільки з модної імітації, бо-ж і Шевченко те-ж плакав; сліпенькі їх очи окрім слів не бачили більше нічого в Шевченковій по-

езні.*) А старі мали і ще й до тепер мають безпосередний вплив на народ; вони по більшій часті сільські жителі, і більше знають стосунки протонародні — молоді за сльозами не мали часу до тих стосунків доглянути ся — більше знають щоденні потреби народа, його добрі і злі, сильні й слабі сторони, і вони власне визискували нарід для своїх фантастичних, неясних і звичайно нечистих цілей; вони підсовують ся під його слабі сторони, підхлібляють його суевірствам, коли їм треба під народ підібрати ся і його за собою потягнути; вони йому обіцували золоті гори, коли він піде за їх політикою... і нарід вірив і йшов, як іще й до тепер іде. Вони коли-б були вміли й хотіли, могли певне хоть крихітку піднести матеріяльне положенє народа; вони через цілі дві десятки лїт мали школи в своїх руках і правительство за собою; а тим часом коли вони мали який вплив на нарід, то тільки шкідливий. Простий хлоп для них усе був тільки простим хлопом, „мудьом“, як вони його звать, і тільки тоді ставав ся для них частиною народа,

---

*) На боці дописано: Молоді, то собі наївненька, невинненька партія, котра нікому нічого не винна, хиба тільки Богови душу.

коли приходили вибори. І його хлопськими, нехитрими справами займати ся, то для них було соромно; вони його возили часом на „бал“, у театр, на бесіду, побалакали з ним, наговорили дурниць — розумного вони нічого не говорили, бо не знали — тай на тім кінець. То з дурноти, то з панської фуми — а панська фума у руського попа страх велика! — то з німецького доктринаризму вони надали цілому своєму рухови такий нереальний, абстрактний характер, що ним і собі і простому народови завертіли голову, і не тільки нічого не зробили, аби вплинути на поліпшенє економічного стану, але ще й відтягали тверезі хлопські очі від нього; вони його очі звертали в той бік, куди вони самі дивили ся — на високу політику.

Доробили ся до того, що нарід тепер вірить тільки одним Жидам, а бодай їх боїть ся, тільки їх слухає, так що при остатніх виборах давали голоси хлопи, але фактично вибирали Жида.

Б. До стор. 32, по словах „seine Leere“:

Як би тепер спитати ся, з чого воно пішло, що партія народня, котра з по-

чатку свого виступлення обіцювала такі гарні результати, тепер так марне перед нашими очима починає нидіти, то яку відповідь знайдемо в її кільколітнім істнованю? По кільколітнім політичним і літературним житю кождей із нас тепер бачить, що для перепровадження нашої народньої програми за мало було викликати в молодіжи ентузіязм для тої програми. Як кожда молодіж, вона жила більше серцем, як розумом, більше любила нарід, як розуміла його інтереси. З любови до народа вона накладала на себе великі матеріяльні жертви, зрікала ся насущного хліба, аби зробити те, що вважала своїм громадським обовязком. Але вона ніколи не знала і не розуміла, що то значить нарід, ніколи не питала, з чого має складати ся піднесенє народа, і не здавала собі ніколи справи з того, що то таке громадський обовязок?

Та вона не лише не вміла здати собі ясно справи з того, яка ціль її політичного жетя; се вже тільки конечна консеквенція, що вона не знаючи ціли, не знала й средств її переведеня. Ціль була дуже баламутна й неясна, а средства були ще більше баламутні й неясні. Ідеальне розумінє народніх справ ще не конче му-

силь принести й народови й самій молодіжці великі користи. Такий ідеалізм, яким жила до недавна руська молодіж академічнн, зовсім нездалий для практичного народнього життя; він пре тільки молодіж до загонистости, до якогось неясного, баламутного поривання, та для самого народа ні найменьшої користи не приносить.

Ціль, до якої рвала ся наша молодіж, була дуже неясна; вона тільки дуже темними обрисами виявляла ся в політичній програмі. Кождий із нас хотів освободження народа, кождий домагав ся самостійности і рівноправности для нього; кождий хотів його бачити вільним і щасливим. Але на тім кінчила ся вся програма; що воно таке, оте освободженє народа, з чого має складати ся його самостійність, його рівноправність і воля, сього ніхто не знав, і навіть не чув потреби вияснити собі ті гарні, але неясні слова.

Блискучі фрази звичайно горнуть до себе кожду неясну і баламутну голову, і тим то всюди майже в найновійшій історії вони мали такий великий і звичайно дуже шкідливий вплив на людські відносини. Можна без великої пересади сказати, що найновіша історія, се історія впливу блискучих фраз на порушені з дов-

говікової оспалости народні маси, які недопущені до просьвіти й до схіснованя найновіщих придбань науки, женуть ся від одної фрази до другої, шукаючи заспокоєннє невияснених іще нових потреб. Кілько крови пролито в найновіших часах для переведеня одної або другої політичної програми, одної або другої системи, що обіцювала своїм поборникам усї радости сього сьвіта! А ніколи народні маси, руйнуючи для її переведеня свої достатки, проливаючи свою кров, не доборювали ся до того великого гаразду, який їм обіцуювано; навпаки, маси завше впадали в більшу нужду, а корисгали тільки невеличкі гурти людей.

Такими фразами збаламутилась була й наша молодіж; із таких фраз складав ся весь її патріотизм. Вона прилипла була до них цілим своїм горячим серцем, і на них покладала всі свої надії; вони були її ціль і її средства.

В. До стор. 55.

В друку пропущено ось яке закінченє:

Коли критична і безсторонна наука показала, що церковні пересуди вже хоч

би для того, що збудовані на неморальних підвалинах, шкідливі для здорового розвою народа, і коли ми видимо, як той суд науки яскраво потверджується практикою щоденного життя, то чиж не маємо ми не тільки право, але й обов'язок громадський виступити против них і показати їх народови в правдивім сьвітлі? Чи не маємо ми право й обов'язок сказати, що то великий блуд будувати мораль чоловіка й народа на такім слабім ґрунті, як ритуали церковні? А що, як нарід коли будь розруйнує ті плетені загороди ритуалів, розжене мраку, і там де сподівав ся знайти Петрову скалу, знайде бездонню западню? Що, як він побачить, що ми, котрі називали себе апостолами волі і правди, були апостолами брехні й облуди?

У найтяжших добах свого історичного життя, на пожарищах своїх вольних громад, своїх достатків, на руїнах сел і міст своїх наш нарід боронив свої церковні традиції, і зоохлими руками своїми молив ся за свою правду. А що вийшло з його молитви? Кілька пісень і дум по-підливаних сльозами й кривю. А волі як не було так і нема, а нужда матеріяльна і моральна що день більша, що день тяжша. Церковні традиції не здержали на-

роднїх ворогів від того, щоб вони не зди-
рали народови остатню сороччину з тіла.
А чому? Бо в них не було правди і нема;
бо народ молив ся не до чогось такого,
що існувало на сьвітї і що могло-б по-
морти йому, а молив ся до мари, до пу-
стого фантома, котрий жив тільки в його
збуреній фантазиї.

Фантазія творить собі забавочку —
церковні традиції, граєть ся ними, пестить
ся з ними, і заставивши нарід шукати собі
в них відради й осолоди в горестях житя,
відвернула його увагу від правдивої при-
чини його неволї. Їй байдуже, що вони
не загоять ніколи народнїх ран, а тільки
з днини на днину відкладають надїю на
лучші часи, на щасливіше житя.

Та нам нема що оглядати ся на них,
нема що оглядати ся по за себе; нам
оглядати ся тільки перед себе. Не віри
нам треба, не традицій, але сил і знаня.
Грати ся баньками з мила, то може дуже
гарна забавочка для дїтей, але для наро-
да, котрий усїма силами мусить бороти
ся за своє існуванє, така забавочка, то
гріх і зрада самого себе.

Бачивши живими очима, що в тепе-
рішній західно-європейській науці криве,
а що просте, що добре, а що зле, що

здале а що нездале, ми маємо те дуже вигідне становище, що не потребуємо на своїм ґрунті нагромаджувати того самого сьмітя, котре тепер західно-європейські народи зі своєї хати вимітають, а можемо чистий і незасьмічений ґрунт наш відразу засівати здоровим зерном теперішньої науки.

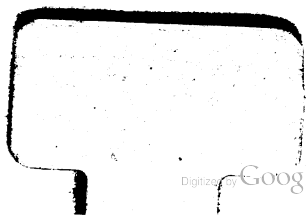
Наші мисли і наші ідеали, наш розум і наше серце, вони в сій новій роботі знайдуть для себе стільки моральної й матеріальної підпомоги, що певне й найбільші перешкоди не встигнуть зломити їх або здержати їх природний розвій. Вони не тільки не пропадуть серед теперішнього бурливого європейського життя, не тільки не дадуть задавати себе під тягаром великих історичних перемін відбуваючих ся перед нашими очима, але власне при їх помочи дібють ся нової, твердої основи для себе.

До сього напряду думки й ділання кличе по мойому переконанню громадський обовязок усю народню партію. І се буде її найбільша заслуга, коли вона піде за голосом обовязку, хоч би мала йти через найбільші труднощі та через найбільші розчарованя.

Книжки означені звіздкою вже друкують ся і небавом вийдуть.

В першій серії белетристичній запропоновані для видави в найблизшому часі такі книжки: *1) ван Франко, Коваль Бассім, поема, з переднім словом А. Кіпінського. 2) *В Оркан, Скапанний сьвіт, др ма. 3) *В. Стефанік, Дорога, новелі. 4) *Калевала, фінс ка епопея в перекладі Евгена Тимченна. 5) *Іван Франко, Сім казок, оповіданя. 6) *Л. Тосстой, Відродженє, роман. 7) Лермонтов, Герой нашого часу, повість. 8) Л. Мартович, Оповіданя. (Друга книжка). 9) Лев Василевич (Сапогівський), Оповіданя (повна збірка). 10) Л. Толстой, Крайцєрова Соната. 11) Коцюбинський, Оповіданя (Третя книжка). 12) Тургєнев, Весняні води. 13) Фелір Зарєвич, Оповіданя (повна збірка). 14) Кальдерон, Заламейський вїт, переробив для руської сцени І. Франко. „Видавнича Спїлка“ буде продовжувати також дальше видавє творів Шекспїра в перекладі П. Куліша. Протягом 1901 р. вийдуть: 15) Юлій Цєзарь. 16) Антонїя і Клеопатра. 17) Ромео і Джулієта. 18) Богато галасу з вечєви. 19) Король Лір. 20) Міра за міру. Крім того приготєвлює вже „Видавнича Спїлка“ антольою, до якої увїйдуть найліпші поезїї наших поєтїв із XIX віку. Виданє буде зробленє на гарнім паперї і в гарній оправї.

В другій серії, науковій, названій „Національною Біблїотекою“ вийдуть у найблизшїм часї такі книжки: 1) *Вачєслав Будзиновський, Хлопська посїлїсть (другє, цілком переробленє виданє). 2) Володимир Навроцький, Руська народнїсть у школах. 3) *Флямарїон, Про небо. 4) Волод Навроцький, Що нас коштує проїнація. 5) С. Степанк, Підземна Росія. 6) Рїбо, Розвїй загальних ідей. 7) Флямарїон, Про Копєрніка. 8) Волод. Навроцький, Подвійна крєйдва. Іншї праці приготєвлюють ся.

Хто зложить з гори 20 к.р. на передплату книжок першої і другої серії, той дістане від кожної книжки 10⁰ опуєту.

 Цїна 20 сотиків.